

Оля Гнатюк, Томаш Стріск

Олюднення Давньої Речі Посполитої

Наталя Яковенко — одна із численних дослідників «золотого віку» української історії, але єдиний історик із таким виразним кредом. «Фірмовий знак» Авторки — це блискучий стиль, що в багатьох місцях нагадує складні речення й образність XVII століття, а за потреби — навіть гостроту висловлюваних суджень.

Як дослідниця історії еліт сенсаційною свого часу «Українською шляхтою» вона вписалася в гроно прихильників державницького курсу В'ячеслава Липинського, на відміну від народницького Михайла Грушевського. Від середини 1990-х років своїми працями Наталя Яковенко сама створює на українському ґрунті нову історичну, а саме антропологічну школу. Відповідно, її увага зосереджується на особі як суб'єкті історії. Згідно з Наталею Яковенко, без розгляду людських вчинків, уявлень і способів мислення будь-які твердження щодо минушини мали б надто відсторонений характер, тож спосіб, у який сучасність закорінена в минулому, був би незрозумілим для сучасників. Намагання зрозуміти внутрішні механізми, що зумовлюють поведінку «людей іншої, ніж наша, культури», вона трактує як міцний методологічний засновок. Розуміння, а не оцінка стає головним завданням для дослідника минулого¹. Окрім великих нарацій, дослідниця приділяє багато уваги мікроісторії.

І в наукових працях, і в публічних виступах, а також у навчальній практиці Наталя Яковенко здійснює критику національної парадигми історії, вивільняючи українську історіографію від старих міфів і стереотипів, водночас модернізуючи її інструментарій та методологію. Схему історіописання, яку сформували народники й продовжували радянські історики, Наталя Яковенко визнала застарілою. Учена виступила проти інерції частини середовища, котре надалі дотримувалося інтерпретаційної схеми Грушевського, яка походить із позитивізму XIX століття².

¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 5.

² Там само. — С. 4.

Наснагою для вченої стали водночас різні дослідницькі підходи, що належать як до модерного, так і до постмодерного напрямків сучасної історіографії. У синтезі історії України вона здійснила спробу поєднати традиційне і модерне тлумачення минувшини як процесу інтегрального та безперервного, що відбувається згідно з певними законами розвитку (якому надається сенс мовби «іззовні» — на основі цілісного, об'єктивного знання, що його накопичує сам дослідник), із постмодерним поглядом, що єдина доступна історикам реальність — це переконання, відчуття і вчинки індивідумів, натомість такі категорії, як безперервність і сенс, якщо взагалі їх можна застосовувати в інтерпретації історії, мають бути конструйовані ніби «зсередини», тобто на основі аналізу того, що ці одиниці гадали про свою роль (а також про місце представників попередніх поколінь) в історії. На думку дослідниці, інтерпретацію історії зумовлюють як зміст і доступність джерел, так і запитання, що їх ставлять до минулого сучасники.

У «мікроісторичних» працях першорядними (проте із зіставленням їх із основними для історика) джерелами для дослідниці, за освітою — класичного філолога, стали літературні тексти, однаковою мірою і художня література, і твори, написані з нагоди певних подій. Поруч із руськими джерелами предметом її особливого зацікавлення є україно- та латиномовні тексти, що їх зазвичай оминають українські дослідники як такі, що не вкладаються в парадигму національної історії, але також замовчують польські історики, якщо вони перебували поза головним напрямом досліджень із польської історії.

«Паралельний світ» Наталі Яковенко — це незвичайна спроба дослідити світогляд і систему цінностей представників еліти XVII століття, а не історичний «образ епохи». Авторка розкриває мікрокосмос населення української частини Давньої Речі Посполитої на різних рівнях життя — релігійному, становому, військовому і, врешті, щоденному. Звідси ми дізнаємося, як на практиці виглядала релігійна толеранція, славнозвісна традиція Давньої Речі Посполитої, на прикладі того, як вирішували спірні питання при укладанні міжконфесійних шлюбів. При цій нагоді проаналізовано ще один міф української історіографії — про буцімто повсюдне на зламі XVI–XVII століть релігійне навернення української шляхти. Варто також звернути увагу на «смачні дрібниці»: завдяки класичній освіті авторка легко розпізнає латинські джерела висловлювань, що їх приписують історичним постатям. Випадково взяті з хроніки Рудавського слова «Мучте їх так, аби вони відчували, що помирають», вкладені в уста Яреми Вишневецького, — це цитата із фрази, яку приписують Калігулі; опис погрому, що його здійснив Кривоніс у Полонному, написано на лад Тацита (здобуття Кремони).

Конструкція неперервності історії України Яковенко має антропологічний характер. Суб'єктом, котрий репрезентує цю тяглість, не є ані українська етнічна маса, як це було в народницькій історіографії, ані одне за одним змінювані вітчизняні державні утворення, як це бачили представники «державницького» напрямку в національній історіографії (*державники*). Матеріалом цієї конструкції для XIV–XVII століть, тобто від підпорядку-

вання українських земель литовським та польським державцям до початку козацьких воєн, є кількаразово реконцептуалізовані уявлення про владу та інтерпретації минулого представників місцевих еліт, що вказує на наявність переконання про власну багатовікову культурну спадщину. Авторчині есеї показують, у яких суспільно-політичних реаліях (меценатства роду Острозьких, внутрішніх реформ та інтелектуального пожвавлення в Православній церкві), а також при використанні яких традицій та символів (переважно династичної традиції і символу Києва як «другого Єрусалиму») в першій половині XVII ст. в Україні відбувалося конструювання певної громадської ідентичності. Джерелом літературного та історіографічного натхнення для тогочасних руських творців були, як відзначає авторка, польсько-латинські панегірики, поеми й історичні трактати. Частина шляхти українських земель, а згодом і козацька еліта, не маючи кризи ідентичності, а, навпаки, зміцнюючи почуття власної окремішності, поступово входила в політичний та інтелектуальний простір Речі Посполитої. Ось так у кількадесятилітній перспективі на українських землях позначилися наслідки акта Люблінської унії 1569 року.

Давня Річ Посполита

Наукові інтереси Наталі Яковенко зосереджено на історії українських земель доби Речі Посполитої Обох Народів. Це «повернення» до української історіографії дослідницької сфери водночас є спробою побороти відразу два інтерпретаційні стереотипи: підхід українських істориків до ранньомодерної історії як до періоду чужої домінації, а заразом — отожднення, як це роблять польські дослідники, давньої Речі Посполитої з Польщею. Як дипломатично пояснила дослідниця, сталість такого підходу в польських дослідників є наслідком філологічної проблеми — відсутності в польській мові прикметника «*rzeczpospolicki*».

Безсумнівно, що в польській історіографії минулого двадцятиліття відбулися суттєві перетворення та переоцінки. Не можна, однак, стверджувати, що вдалося докорінно змінити інтерпретаційну схему. Бо ж багатокультурна історія Речі Посполитої Обох Народів надалі залишається передовсім історією, суб'єктом якої є польський народ. Видані останнім часом у Польщі дві книжки Наталі Яковенко: «мікроісторичну» «*Druga strona lustra*» (Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2010), а також «*Historia Ukrainy do 1795 roku*» (PWN, 2011) зустріли із великим зацікавленням. Як наголошував у рецензії полоніст і антрополог Анджей Менцвель: «Цей тип культурологічного викладу історії нечастий на всьому пострадянському просторі, де й надалі домінує заідеологізована політична історія, часто лише зі зміненими оцінковими знаками. Авторка займається культурою, уявленнями та ідеями XVI–XVII століть, а отже, епохою найтісніших узаємин між поляками й українцями, і з цілковитим усвідомленням, а також методологічним задумом, реконструює цей “паралельний світ” польської та української шляхти».

На противагу до більшості авторів сучасних синтетичних праць із національної історії, в Яковенко Річ Посполита до поділів залишається «інтерналізованою» в тому сенсі, що належить до історії України всім комплексом проблем, що стосуються цієї країни, а не лише тими з них, які можна безпосередньо пов'язати з наслідками включення південноруських земель до Польського королівства. На думку дослідниці, у свідомості руської шляхти Річ Посполита поступово перетворювалася на інституцію, з якою укладено колективний договір, що передбачає охорону культурної ідентичності. Процес формування цього погляду тривав, однак, досить довго і був результатом суттєвої модернізації уявлень щодо влади й усієї публічної сфери. У XVI столітті уявлення про Русь як простір, визначений сферою протекції князів, котрі виводять свої роди від Володимира Великого³, зіткнулося з демократичною шляхетською культурою, аби пізніше — в першій половині XVII століття — трансформуватися в переконання про існування «руського народу» — рівноправного, третього члена Речі Посполитої.

Дослідниця намагається відповісти на запитання про причини невдачі проекту тривкого вкомпонування руського народу в тричленну державну структуру Речі Посполитої. Одним із чинників, що мав неабияке значення, було розпочате в кінці XVI століття еволюціонування держави в бік спотворення принципів шляхетського республіканізму, що остаточно doprowadило до втрати суспільної рівноваги в межах шляхетського стану, і перейняття контролю над публічною сферою, що його здійснила магнатерія, котра керувалася аж ніяк не пильнуванням державних інтересів. Україна відіграла в цьому процесі роль значну і воістину амбівалентну. Призвичаєні до всевладних практик, набутих у період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, представники місцевих родів, як стверджує дослідниця, отримали необмежені можливості, коли після 1569 року перед ними відкрився базований на громадянській культурі політичний устрій Речі Посполитої. Саме вони в першу чергу довели до його спотворення власною сваволею, демагогією, підкупамі дрібної шляхти, непослухом щодо центральної державної влади. Тож зіткнення з винятковою в масштабах усієї держави, звичною до особистої свободи групою «людей степу» було неминучим. Ось так, на думку авторки, Україна, з одного боку, стала джерелом демонтажу демократичної системи Речі Посполитої, а з другого — землями, котрі перші стали його жертвами. Уважний читач авторчиних праць на основі цих зауваг дійде висновку, що однією з причин фактичного ненадання русинам рівного з поляками та литвинами статусу в союзній державі було перекручення принципів, на які до 1569 року спиралася вся конструкція державного ладу. Виродження державного ладу спричинили стільки само зажерливість магнатерії з «польської» частини Корони, що й великопанські звички та амбіції руських князів. Власне в цій інтерпретації

³ Яковенко Н. Українська шляхта. — С. 118–123.

найчіткіше виявляється «інтерналізація» Речі Посполитої в розповіді Яковенко про історію України⁴.

Як уважає Яковенко, територіальний компонент ідентифікації залишався у зв'язку з державним ладом шляхетської Речі Посполитої, і йому надавала перевагу козацька старшина, право якої на власну державу впливало переважно з «принципу шаблі» та факту укладання чергових угод із монархами, ніж із глибокої історичної генеалогії козащини. Своєю чергою, культурно-традиціоналістичні обґрунтування залишилися, додає вона, створені передовсім «церковними публіцистами», а одне з них — походження козаків — від «скіфського племені Хозар» (варіант сарматського міфу шляхти Речі Посполитої) — поширилося, і його старанно використовувала згадана еліта. У ХІХ столітті, веде далі авторка, українські романтики, наголошуючи на мові й народній культурі, розвинули лишень другий із представлених способів аргументації на користь окремого існування українського народу. Перший мотив («золотої вольності», «шляхетського народовладдя») перестали, на її думку, правильно тлумачити на теренах колишньої гетьманської держави разом зі сходженням наприкінці ХVІІІ ст. козацтва з історичної арени, і він перетворився на мотив «козацького народовладдя», егалітарний і опертий на культурно-ментальній, а не на політично-становій мотивації. Цей мотив, підсумовує Наталя Яковенко, потім слугував романтичній та народницькій історіографії, і саме він став основою для вироблення типу національної самоідентифікації, який панує в Україні й донині⁵.

Разом із розвитком міжконфесійного антагонізму Авторка спостерігає за наростанням в Україні суспільного конфлікту після 1569 року. У сфері суспільно-економічних змін вона виявляє як позитивні аспекти пришвидшеної урбанізації Наддніпрянщини (виникнення низки містечок із магдебурзьким

⁴ Подану тут інтерпретацію Авторки вона використала, зокрема, в рецензії на працю польського історика, Анджея Суліми-Камінського (*Sulima-Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura.* — Lublin, 2000), видану, як і книжка самої Яковенко, в рамках згаданого проекту Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні. Показовий факт, що саме вона розкритикувала — як надто оптимістичний, що став результатом застосування односторонньої інтерпретаційної перспективи — погляд польського автора, згідно з яким присвоєння собі шляхтою з українських земель принципів демократичного ладу Речі Посполитої настало досить швидко після 1569 року, а саме протягом життя двох перших поколінь. Вона визнала за необхідне наголосити, що не менш істотним був протилежний напрямок впливу, який полягав у тому, що руські магнати першої половини ХVІІ ст. Януш Острозький, Єжи Збараський, Олександр Заславський, Ярема Вишневецький здійснили «розгерметизацію» традиційних руських уявлень про владу, а потім використали її для «затруєння» принципів перейнятого з польських земель Корони шляхетського «повітового республіканізму». На її переконання, саме цей вплив у вирішальний спосіб спричинився до загальнодержавної кризи в ІІ половині ХVІІ ст. — Яковенко Н. Нічого не має бути дорожчого над вольність // Український гуманітарний огляд. — 2002. — Вип. 7. — С. 21–25.

⁵ Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському раціоналістичному міфіві (на пам'ятках ХVІІ — початку ХVІІІ ст.) // Генеза. — 1997. — № 5. — С. 118–125 (статтю написано на основі доповіді, виголошеної на конференції українських та білоруських істориків, що відбувалася 6–7 травня 1997 р. у Чернігові).

правом), так і негативні — перехід земель у власність польських (чи сполонізованих — у значенні належності до «політичної нації» Речі Посполитої) магнатських родів, із подальшим впровадженням фільварково-паншинних відносин. Просування польської колонізації на Київщині та Брацлавщині в першій половині XVII століття викликало, як стверджує Наталя Яковенко, «національний антагонізм», позаяк нові власники земель зіткнулися з опором людей, котрі належали до специфічної суспільної групи пограниччя — «бояр-козаків», що здебільшого представляли «український чи бодай зукраїнізований етнічний елемент»⁶.

Дослідниця також висловлює переконання, що культурна «вестернізація» України в XVI—XVII століттях відбувалася в надто швидкому темпі й занадто однобічно за польським «посередництвом», що викликало масовий суспільний спротив і, зрештою, спричинилося до розбрату з Річчю Посполитою.

* * *

Одним зі стереотипів, що існує в українській історіографії, є образ Польщі і поляків, котрих у царські та радянські часи демонізували російські (а слідом за ними й українські) історики. Історію співіснування українців і поляків подають як безкомпромісний конфлікт, діяння видатних суспільних суб'єктів та іманентне ворогування. «Польщу» вони показують як «закордон», а «поляків» — як «окупантів», котрі за допомогою типових для «колонізаторського гноблення» методів здійснювали «планову політику денаціоналізації» України⁷. У багатьох публікаціях Річ Посполита в XVII—XVIII ст. — як твердиня «реакції» — мала просто навмисно нищити зародки «прогресивного» впливу Європи на українських землях (скажімо, власті Корони в 30—40-х роках XVII ст. начебто мали протидіяти розвиткові Києво-Могилянської академії)⁸. На основі аналізу чотирнадцяти підручників, виданих протягом 1997—1998 років і рекомендованих Міністерством освіти України, Наталя Яковенко присвячує цьому інтерпретаційному стереотипу окремий есей «Паралельного світу», але й у багатьох інших текстах спростовує цей погляд ілюстративно, показуючи світогляд і систему цінностей

⁶ Там само, с. 166—187.

⁷ Однак авторка зазначає, що в останні роки в публікаціях із питань історії України XVI—XVII ст. з'явилися декотрі зміни, що «дозволяють дивитися в майбутнє з певним оптимізмом». Це пом'якшений підхід в оцінці Берестейської унії як спроби діалогу між православними та католиками, «спокійна» (а не «істерична», як досі) оцінка Люблінської унії, визнання факту, що Польща виконувала роль мосту між Україною та «справжнім Заходом», визнання належності до української культури (чи «польсько-українського культурного пограниччя») польсько- і латиномовної письменницької спадщини, яку створили русини (наприклад, Станіслав Оріховський). — Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або Відлуння давнього і недавнього минулого // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С. 366—379.

⁸ Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї // Там само. — С. 345—359.

шляхтича чи козака XVII століття в контексті практики, поширеної серед шляхти Давньої Речі Посполитої.

* * *

На завершення — декілька слів про громадський вимір діяльності дослідниці. Результатом її обдуманого стратегії підготування кадрів української гуманітаристики було сформування кола дослідників середньовіччя та нового часу, осердям якого є Товариство дослідників Центрально-Східної Європи при Києво-Могилянській академії. Подібну роль відіграв створений, щоби пожвавити академічну гуманітарну дискусію в Україні, форум академічного діалогу — «Український гуманітарний огляд». Цими роками декілька книжок, на основі кандидатських чи докторських дисертацій постійних учасників семінарів Товариства, видано в «Критиці», а також в інших престижних, зокрема й закордонних, видавництвах. Коло дослідників, яке сформувала школа Наталі Яковенко, 2002 року заснувало альманах соціальної історії «Соціум».

Одним із найважливіших викликів, що їх прийняла останнім часом Наталя Яковенко, було створення спільно з групою істориків нової концепції підручника, ґрунтованої на декількох принципових засновках: громадянському розумінні національної ідентичності; відкритості до Іншого; людському вимірі історії; формуванні критичного мислення.

Дослідниця говорила й раніше, і то не раз, про потребу увести ці принципи зміни в методику викладання історії в школі, а передовсім про необхідність змінити власне зображення українців та образ Іншого (пор. дискусію на шпальтах «Критики» на зламі 1990—2000 років, а також в інших, популярніших виданнях). У процесі зустрічей і нарад із групою експертів під головуванням Наталі Яковенко (організовані під патронатом Українського інституту національної пам'яті) в 2007—2009 роках вдалося виробити детальну концепцію, на основі якої можливим було б і підготування підручників нового покоління та впровадження змін до основ програми Міністерством освіти і науки. Цей проект було представлено на різних рівнях, зокрема й найвищих (комісія освіти і науки Верховної Ради України). Частина історичної спільноти схвально прийняла цей проект. Особливо наголошували його інтеграційний та модернізаційний потенціал. Натомість, на думку авторів обов'язкових нині підручників, концепція виявилася надто революційною, що не раз висловлювали в публічних дискусіях та суперечках. І хоча нова влада відклала цей проект *ad calendas Graecas*, залишається вірити, що він стане підґрунтям для майбутніх змін, позаяк анахронізм нинішніх програм і підручників очевидний.

Спосіб, у який Наталя Яковенко пише про середньовічну та ранньомодерну історію України, поєднує в собі найкращі риси постмодерної і традиційної історіографії. Із першої вона бере антропологічну та мікроісторичну перспективу, свідому протидію тенденції до телеологізації, уникаючи перетворення історичного джерела на засіб легітимізації сучасних проектів іден-

тичності та політичних кампаній. Однак водночас вона не полишає стилю традиційної оповіді, причинно-наслідкового принципу, не уникає драматизації розповіді, внаслідок чого та набуває «етосних» якостей, змушуючи читачів дивитися на минуле як на спадок спільноти, яку можна створити лише спільними зусиллями. Завдяки поєднанню таких рис Авторчині публікації відповідають не лише високим академічним критеріям, але й смакам сучасних читачів, котрі мають украй індивідуальні уподобання. Таким широким визнанням можуть похвалитися небагато істориків із сучасної Центральної і Східної Європи — регіону, в публічному житті якого історія, навіть ця, далека від сьогодення, надалі залишається невизнаною наукою. Для багатьох польських дослідників історії Русі й Речі Посполитої праці Авторки стали найавторитетнішим критерієм для порівняння. Зважаючи на нині вже символічний масштаб цієї Постаті в міжнародному науковому житті, рішення відхилити її концепцію підручників здається тим незрозумілішим. Випадає поділитися сподіванням, що дискусію щодо цієї зміни в історичній освіті в Україні не буде безповоротно занехаяно. В будь-якому разі, її прихильники не мусять хвилюватися про одне: ніщо не вказує на те, щоб Авторка, ховаючи речі в стіл, мала намір «спочити на лаврах», віднині повністю присвятивши себе своєму академічному покликанню.

Переклад з польської Богдана Цимбала